

BOEKBESPREKINGEN

Ethisch burgerschap: een wolf in schaapskleren

Mandy de Wilde

Andrea Muehlebach (2012) *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago: Chicago University Press. 288 pagina's, € 24,99, ISBN: 9780226545400.

Andrea Muehlebach levert met haar boek *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy* een zeer originele, antropologisch geïnspireerde bijdrage aan een thema dat de afgelopen jaren vooral vanuit (beleids)sociologische invalshoek is behandeld: de transformatie van een klassieke naar een neoliberale, activerende verzorgingsstaat. Aan de hand van een prachtige, en soms ontroerende, etnografie van het sociaaleconomische landschap, de culturele geschiedenis en het dagelijks leven van vrijwilligers in Noord-Italië laat Muehlebach zien dat deze transformatie niet alleen sociaaleconomisch van aard is – met bijvoorbeeld de afname van sociale rechten en privatisering van de gezondheidszorg – maar ook, en vooral, gevoelsmatig van aard.

De vraagstelling van Muehlebach komt voort uit verwondering: hoe kan het toch dat zo weinig Italianen protesteren tegen de uitholling van de verzorgingsstaat terwijl die hen vaak zeer direct en heftig raakt? Haar antwoord is dat, in tegenstelling tot wat eerdere analyses van de transformatie van de verzorgingsstaat stellen, niet de moraal van de markt dominant is geworden onder het neoliberalisme maar dat de Noord-Italiaanse overheid met veel moeite een nieuwe moraal heeft ontwikkeld. De overheid probeert empathie, solidariteit en medelijden op te wekken en mensen het gevoel te geven dat dit een spontane, eigen emotie is. De transformatie van de verzorgingsstaat is niet zozeer een nieuwe dominantie van de markt, maar een door de activerende overheid gecreëerde 'morele vorm van burgerschap' (p. 6).

Staan op de schouders van Marcel Mauss (1950), een van de grootvaders van de antropologie, herinnert Muehlebach ons eraan dat de verzorgingsstaat een uiting is van het 'idee van de gift' (p. viii). En hier ligt de kiem voor haar originele benadering. Mauss leert ons dat 'geven' bestaat uit een drie-eenheid: de plicht te geven, de plicht te ontvangen en de plicht terug te geven. Met deze drie elementen legt hij het wederkerigheidsprincipe bloot dat aan de basis van sociale relaties ligt. Bewuste of onbewuste verwachtingen iets terug te krijgen liggen dus ten grondslag aan de wederkerige gift. Op dit principe is ook de verzorgingsstaat gebaseerd.

Muehlebachs etnografie van Noord-Italië is vervolgens een analyse van de erosie van dit twintigste-eeuwse ethos van de wederkerige gift en de opkomst van een ander ethos in haar kielzog: de pure, liefdadige gift die niet op wederkerigheid berust maar op 'onbaatzuchtigheid, grootmoedigheid en belangeloze daden van vanzelfsprekende vrijgevigheid' (p. viii). Ze beschrijft hoe deze pure gift onderdeel

is geworden van een 'hoogst moraliserend, publiek debat' (p. 139), dat vormgegeven wordt door de Noord-Italiaanse overheid, beleidsmakers, non-profitorganisaties én vrijwilligers. In dit publieke debat ontstaan de parameters van een nieuwe vorm van morele burgerplicht: 'ethisch burgerschap'. Ethisch burgerschap is dé productieve kracht achter de transformatie naar een neoliberale, activerende verzorgingsstaat. In het Noord-Italië van vandaag wordt van burgers verwacht dat ze bezield zijn door 'emotie in plaats van intellect, door het vermogen te voelen en naar dit gevoel te handelen' (p. 7).

In het empirische hart van het boek beschrijft ze hoe de productieve kracht van ethisch burgerschap werkt door te laten zien hoe de Noord-Italiaanse overheid en non-profitorganisaties vrijwilligers aanspreken. Ze creëren een 'institutionele en affectieve omgeving' waarin 'gevoelens zoals liefde en compassie gemobiliseerd kunnen worden voor de publieke zaak' (p. 104). In door de overheid gesponsorde vrijwilligerscursussen van een katholieke organisatie in Milaan wordt er 'een intieme sfeer van informele, vertrouwelijke, quasi-therapeutische dialoog en zelfreflectie' (p. 124) geënceneerd. Het mooist illustreert ze dit door middel van het voorbeeld van 'de gift van luisteren' (p. 123): vrijwilligers worden door sociaal werkers op verschillende manieren – het luisteren naar nostalgische liedjes, het bekijken van een diashow van armoedige, hulpbehoevende mensen en het constant vragen naar emotionele reacties – aangemoedigd vooral 'te luisteren naar hun eigen hart' en 'open te staan voor het lijden van anderen'. Via de katholieke geest van compassie en bekentenis bespeelt de overheid op deze manier het hart van de vrijwilliger: het intieme gevoelsleven wordt zo gemobiliseerd ten behoeve het publieke belang.

In een volgend hoofdstuk beschrijft ze hoe de Noord-Italiaanse overheid 'tijd' herdefinieert als 'gift' aan de hand van het veranderend discours rondom de gepensioneerde burger. Het pensioen wordt niet langer gekarakteriseerd als een levensfase waarin de burger zorgeloos kan genieten van zijn opgebouwde sociale rechten, maar als een levensfase gekarakteriseerd door 'morele plicht en solidariteit naar anderen toe' (p. 140). Door in te spelen op gevoelens van plicht, compassie en loyaliteit wordt de gepensioneerde door de Italiaanse overheid aangestuurd zijn 'vrije tijd' en 'deugd' als gift te geven aan de samenleving. Door meerdere keren per week op de koffie te gaan bij een zieke oudere of boodschappen te doen voor een eenzame buurvrouw kunnen ook gepensioneerden een bijdrage leveren aan de samenleving. Het idee van burgerschap verliest zo betekenis als politieke status met sociale rechten, en verwordt tot een gevoelskwestie met morele verplichtingen.

En hierin schuilt volgens haar dan ook het gevaar van ethisch burgerschap. Het is de burger zelf die zijn sociale rechten ontnomen ziet, onderwijl gesust met het geschenk van de mogelijkheid tot ethisch burgerschap. Het sterke aan de studie van Muehlebach is dat ze laat zien hoe burgers deze nieuwe moraal internaliseren en (re)produceren en daarmee zelf de verzorgingsstaat zoals ze die kenden van binnenuit uithollen. Ethisch burgerschap presenteert zichzelf als empathisch en emanciperend tegelijk, daarbij inspeland op belangrijke Italiaanse culturele tradities zoals het katholicisme maar verrassenderwijs ook op het communisme, zodat ook linkse, communistische organisaties in Italië zich zullen inzetten. Terwijl

communisme en neoliberalisme weinig met elkaar gemeen lijken te hebben, vindt de transformatie naar een neoliberale verzorgingsstaat zo plaats via de dominante waarden van het linkse arbeidersbestaan. Vanuit empathie en emancipatie, de kern van de arbeidersideologie, worden vrijwilligers gestuurd richting een nieuwe vorm van burgerschap. Op deze manier, zo stelt Muehlebach, krijgt het neoliberalisme vrij spel om het sociale recht gekoppeld aan sociaal burgerschap langzaam te vervangen door de morele plicht van de pure gift. De Noord-Italiaanse overheid heeft burgers namelijk hard nodig als vrijwilligers en mantelzorgers, en prijst vrijwilligerswerk en mantelzorg aan als bijdrage aan empowerment en zingeving. Dit spreekt veel burgers echter ook aan, want zij zoeken een maatschappelijke sfeer waar het nog goed toeven is, die nog geregeerd wordt door zingeving en menselijke warmte.

Daarnaast concludeert Muehlebach dat de productieve kracht van ethisch burgerschap nog een dubbelzinnig effect heeft. Als burgerschap niet meer een sociaal recht is maar een morele plicht, heeft dat ook effect op wie erbij hoort en wie niet. De dynamiek van uitsluiting die altijd gepaard gaat met burgerschap – de een is wel burger en de ander niet – wordt nu op een andere manier geproduceerd. Hier toont ze ons de ‘donkere kant van ethisch burgerschap’ (p. 159): de vrijwilliger als nieuwe ‘empathisch figuur’ ziet zichzelf als het moreel superieure spiegelbeeld van ‘de immigrant’ die dezelfde zorgarbeid voor eenzame ouderen verricht maar door de samenleving, en zelfs door vrijwilligers, niet op dezelfde manier erkenning krijgt. De immigrant verricht immers geen zorgarbeid uit compassie, medelijden en deugd, maar uit de behoefte aan geld en materiële zaken. Omdat haar arbeid geen uiting is van ethisch burgerschap, heeft ze ook geen recht op een burgerschapsstatus enerzijds of gevoelens van compassie en loyaliteit anderzijds. En zo (re)produceert de ‘relationele romantiek’ (p. 130) van ethisch burgerschap de uitsluiting van immigranten in de Italiaanse samenleving.

Muehlebach is retorisch scherp en een meesterlijke verhalenverteller, waardoor het boek leest als een spannende roman. Allerlei personages worden opgevoerd, zoals Luca, een gepensioneerde vrijwilliger die twee keer per week zorg geeft aan Signora Trifiletti, een bejaarde, vereenzaamde dame die kampt met depressieverschijnselen. Of Francesco, een oude fabrieksarbeider die in de jaren negentig werkloos werd en via het vrijwilligerswerk weer zin gaf aan zijn leven en nu met hart en ziel een vrijwilligersorganisatie leidt. Ze spelen voor Muehlebach hun rol als ethische burger met verve: bezielde door zelfinzicht, compassie en medelijden geven ze vrijwillige zorg aan anderen en kwalificeren die zorg als hun morele plicht. Ze spreken niet langer de overheid aan op haar klassieke verzorgingstaak, maar nemen deze taak over en in dat proces eroderen zij de klassieke verzorgingsstaat van binnenuit. Maar zowel Luca en Francesco wordt wel heel weinig ‘agency’ of handelingsvrijheid toegedacht door Muehlebach. De handelingsvrijheid die ze haar protagonisten toedicht, past bijna te goed binnen haar argumentatie. Ze spelen wel heel erg voorbeeldig hun rol als radertje in het grote geheel en er komt opvallend weinig onenigheid, strijd en conflict langs terwijl dat toch dé broedplaatsen van handelingsvrijheid zijn. Voor Muehlebach lijkt er geen vrijheid te bestaan, en waar haar respondenten die wel zien ziet zij, in de traditie van Marx, vooral een vals bewustzijn geproduceerd door de Noord-Italiaanse overheid.

En daar ligt ook het tweede probleem van het boek. Gezien het feit dat Muehlebach emoties zo centraal stelt, is het opvallend hoe weinig ze gebruik maakt van eerder emotiesociologisch onderzoek. Daaruit blijkt dat emoties in verschillende gedaantes voorkomen: primaire emoties als angst, secundaire, reflexieve emoties als schaamte of culturele affecten zoals solidariteit. Wat al die verschillende emoties gemeen hebben, is dat ze een motiverende kracht voor verzet, vernieuwing en vrijheid vormen: ze zetten iets in beweging. Emotiesociologen als George Marcus (2002), Randal Collins (2004) en James Jasper (2011) laten zien dat emoties – in welke gedaante dan ook – uiterst complex en onvoorspelbaar zijn en zich maar moeilijk laten reguleren of aansturen. Vooral een focus zoals die van Arlie Hochschild (2003), die zich bezighoudt met de vraag hoe mensen op hun eigen emoties reflecteren en wat ze ermee doen, zou de tegenstrijdigheden en spanningen in het gevoelsleven van de vrijwilligers die Muehlebach heeft gevolgd meer kunnen blootleggen.

Een focus op de vrijwilliger in Noord-Italië is niet alleen relevant voor die regio, in heel Europa is de vrijwilliger namelijk in opmars. De Europese Commissie riep 2011 uit tot 'het jaar van de vrijwilliger' en in Nederland zijn vele campagnes voor vrijwilligers met slogans als 'vrijwilligers zijn goud waard' en 'vrijwilligers zijn onbetaalbaar'. Het boek van Muehlebach leert ons vooral over de gevaren van burgerschap in de vorm van vrijwilligerswerk. Ethisch burgerschap is een wolf in schaapskleren: het presenteert zich als kans, voorrecht en als hoop op een betekenisvol leven. Het effect blijkt vooral de uitholling van de verzorgingsstaat.

Geraadpleegde literatuur

- Collins, R. (2004) *Interaction Ritual Chains*. Chicago: Chicago University Press.
- Hochschild, A.R. (2003) *The Commercialization of Intimate Life: Notes from Home and Work*. Berkeley: University of California Press.
- Jasper, J. (2011) Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology* 37: 285-304.
- Marcus, G.E. (2002) *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. Pennsylvania: Penn State University Press.
- Mauss, M. (1990 [1950]) *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Routledge.